

HISTORIAE PATRIAEQUE CULTOR

ZBORNIK U ČAST MATE ARTUKOVIĆA
U PRIGODI NJEGOVA 65. ROĐENDANA

UREDILA
Suzana Leček

Slavonski Brod, 2019.

BIBLIOTHECA CROATICA: SLAVONICA, SIRMIENSIA ET BARANYENSIA

Posebna izdanja

Knjiga 21

Nakladnik

Hrvatski institut za povijest — Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje

Za nakladnika

Stanko Andrić

Recenzenti

Ljiljana Dobrovšak

Ivica Šute

Darko Vitek

Lektura

Slavko Sušilović

Grafička priprema

Durieux, Zagreb

Tisak

Sveučilišna tiskara, Zagreb

Naklada

400 primjeraka

ISBN 978-953-8102-23-3

CIP zapis dostupan je u računalnom katalogu Gradske i sveučilišne
knjižnice Osijek pod brojem 141222022.

Izdavanje ove knjige novčano je pomoglo
Ministarstvo znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske

Planina Papuk za vrijeme osmanske vladavine (1537.–1691.)

U radu se na temelju poglavito osmanskog arhivskog gradiva i relevantne literature opisuje izgled i iskorištavanje planine Papuk za vrijeme osmanske vladavine u središnjoj Slavoniji (1537.–1691.). U uvodnom dijelu opisane su političke prilike u središnjoj Slavoniji u navedenom razdoblju. Zatim su opisana ekohistorijska obilježja osmanske vladavine na području Papuka kroz opis iskorištavanja papučkih šuma i rijeka putem žirovanja, mlinarstva, krčenja šuma radi izvoza drvene građe, osiguravanja prometnih pravaca od razbojnika itd. Posljednji dio rada posvećen je tvrdavama na Papuku i njihovim stanovnicima, s pretpostavkom da su tvrdavske posade bile najveći korisnici šumskog fonda Papuka. Opisan je njihov mogući utjecaj na okolno područje putem skupljanja kamena i drva za gradnju, popravak, održavanje i opskrbu utvrđenja. Na kraju je zaključeno da je planina Papuk proživjela osmansku vlast bez osjetnog utjecaja na njezin šumski fond i sveopći izgled.*

Ključne riječi: Papuk, šume, Slavonija, Osmansko Carstvo, povijest okoliša

Planina Papuk, čiji je istoimeni najviši vrh na visini od 953 m, nalazi se u središnjoj Slavoniji, između Požeške kotline na jugu, gore Krndije na istoku, Bilogore na zapadu te Pšunja na jugozapadu. Još od srednjeg vijeka Papuk okružuju naselja i pripadajuće utvrde Voćin, Slatinski Drenovac i Orahovica na sjevernoj strani, te Kamengrad, Stražeman, Velika, Kaptol, Vetovo i Kutjevo na južnoj strani, dok se na središnjem papučkom masivu nisu nalazila naselja ili utvrde.¹ Tijekom osmanske vlasti na širem području Papuka od 1537. do 1691. okolni nizinski krajevi Slavonije proživjeli su velike političke i gospodarske promjene, koje su relativno dobro istražene.² Međutim, o utjecaju osmanske vladavine na ekološka obilježja planinskih područja vrlo se malo zna. Stoga je cilj ovog rada

* Rad je prerađena i dopunjena verzija istoimenog izlaganja održanog 17. listopada 2014. na Prvom okruglom stolu o povijesti Papuka u Velikoj. Rad je nastao na istraživačkom projektu Hrvatske zaklade za znanost IP-2014-09-6719, *Od prašuma do oranica: povijest antropizacije šuma u Slavoniji od srednjeg vijeka do početka 20. stoljeća*.

1 Željko Poljak, *Hrvatske planine. Planinarsko-turistički vodič s atlasom* (Zagreb: Golden marketing; Tehnička knjiga, 2007), 194–204; Stanko Andrić, »Podgorje Papuka i Krndije u srednjem vijeku: prilozi za lokalnu povijest (prvi dio)«, *Scrinia Slavonica* 8 (2008), 58–59.

2 Za više o tome vidjeti: Nenad Moačanin, *Požega i Požeština u sklopu Osmanlijskog carstva (1537.–1691.)* (Jastrebarsko: Naklada Slap, 2003); Nenad Moačanin, *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine* (Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest — Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2001).

opisati ekohistorijske prilike na Papuku kao najvećoj slavonskoj planini tijekom osmanske vlasti, odnosno opisati dugotrajnu okruženost Papuka ljudskim elementom i njihov međusobni utjecaj u skladu s načelima povijesti okoliša.³

Politički smještaj planine Papuk u osmanskome razdoblju

Osmansko Carstvo je nakon Mohačke bitke 1526. u nizu osvajanja u današnjoj istočnoj i središnjoj Slavoniji zauzelo Požegu 1537. i naredne godine obranilo osvojeno područje. Zatim je na spomenutom području 1540. osnovalo upravno-vojnu jedinicu Požeški sandžak. Tako se i Papuk našao pod osmanskome vlašću, i to svojim najvećim dijelom u sastavu Požeškog i Orahovičkog kadiluka, manjih upravnih jedinica u sastavu spomenutog sandžaka.⁴ Krajnji zapadni i jugozapadni dijelovi Papuka nalazili su se od kraja 1550-ih u sastavu Pakračkog sandžaka, koji se prostirao na području današnje zapadne Slavonije i novogradiške Posavine, i to njegova sjeveroistočnog dijela. Taj je sandžak nekoliko puta mijenjao ime i bio je poznat kao Čazmanski, Pakrački i Cernički sandžak, a zasnovan je 1557. nakon osmanskog osvajanja dijelova zapadne Slavonije.⁵

Papuk i Krndija, gora koja se nalazi istočno od Papuka i na njega se nadovezuje, tijekom ranog novog vijeka smatrani su cjelinom i zajednički im je naziv bio Orahovička planina ili planina Orahovica, za što se može naći potvrdu u osmanskim i najranijim poslijeosmanskim izvorima. Stanko Andrić taj naziv tumači prevlašću perspektive Požege kao središta Požeškog sandžaka, jer »kad se gleda iz Požege, sjeverni niz Slavenskog gorja jest Orahovička planina po tome što leži na strani Orahovice i što se kroz nju ide u Orahovicu, središte susjednog kadiluka.«⁶

Šume i rijeke Papuka u osmanskome razdoblju

Za opis stanja šumskog fonda planine Papuk u osmanskome razdoblju najviše može poslužiti osmansko izvorno gradivo za područje središnje Slavonije. Velik

3 Za više o temi povijesti okoliša vidjeti: J. Donald Hughes, *Što je povijest okoliša?* (Zagreb: Disput, 2011); Robert Delort, François Walter, *Povijest europskog okoliša* (Zagreb: Barbat; Ministarstvo zaštite okoliša i prostornog uređenja RH, 2002).

4 Klára Hegyi, »The Ottoman network of fortresses in Hungary«, u: *Ottomans, Hungarians and Habsburgs in Central Europe: the Military Confines in the Era of Ottoman Conquest*, ur. Géza Dávid i Pál Fodor (Leiden: Brill, 2000), 163; Močanin, *Požega i Požeština*, 39–41; Močanin, *Slavonija i Srijem*, 1–8; Dino Mujadžević, »Osmanska osvajanja u Slavoniji 1552. u svjetlu osmanskih arhivskih izvora«, *Povijesni prilozi* 28 (2009), 89; Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela* (Sarajevo: Svjetlost, 1982), 58–68.

5 Za više o tome vidjeti: Ive Mažuran, »Požega i Požeška kotlina za turske vladavine«, u: *Požega 1227–1977*, ur. Marijan Strbašić (Požega: Skupština Općine Slavonska Požega, 1977), 196; Ive Mažuran, *Hrvati i Osmansko Carstvo* (Zagreb: Golden marketing, 1998), 79; Ive Mažuran, »Pakrački ili Cernički sandžak«, *Historijski zbornik* 19–20 (1966–1967), 412; Močanin, *Požega i Požeština*, 27–39.

6 Andrić, »Podgorje... (prvi dio)«, 58–59.

broj informacija može se pronaći i u srednjovjekovnom gradivu koje opisuje stanje neposredno prije početka osmanske vlasti u Slavoniji, te u habsburškim izvorima koji opisuju i stanje neposredno prije prestanka osmanske vlasti. Navedeni izvori ukazuju na to da je Papuk tijekom srednjeg vijeka bio prekriven gustim i netaknutim šumama, a takav izgled nije se promijenio sve do 19. stoljeća i početaka industrijalizacije i sustavne sječe šuma. U današnje je vrijeme 95 % planine Papuk prekriveno šumama i takva je situacija morala biti približno jednaka i u vrijeme osmanske vladavine. O mogućem izgledu slavonskih šuma pred kraj osmanske vlasti zanimljivo je svjedočanstvo pružio osmanski putopisac Evlija Čelebi (1611. – 1687. ili kasnije).⁷ Kada je u razdoblju od 1660. do 1664. u nekoliko navrata prolazio Slavonijom, Evlija je na području habsburško–osmanske granice, koja se protezala od Lonjskog polja uz Savu blago sjeveroistočno prema Dravi, između Virovitice i Đurđevca vidio goleme šume nastale uslijed zapuštenosti nekoć obrađivane zemlje koja je nakon osmanskog osvajanja postala dijelom nesigurnoga graničnog područja. Evlija je tamošnje šume opisao kao prašumu »koja se uzdiže do nebesa«, a za pojedina iskrčena stabla je zapisao da su bila tako velika da su se od jednoga debla mogla izraditi tri čamca — iako ne kaže o kojem se tipu čamca radilo. Evlija je zapisao i da je u Podravini cijeli dan prolazio kroz tako gustu šumu »da ni sunce nismo vidjeli«, a Viroviticu je opisao kao grad koji se nalazi u šumi »čija se visoka stabla dižu nebu pod oblake«. Uz lijevu obalu Save između Stare Gradiške i Jasenovca Evlija je prošao kroz »goleme neprohodne šume« i »šumovite gore«. Nadalje, Evlija opisuje kako je u svibnju 1664. putovao sjeveroistočnom Slavonijom »prema zapadu kroz gore i šume, preko bara i močvara [prešavši] mnoge opasne i strahotne predjele i bujice. Podnoseći strah, bojazan i teškoće, stigli smo u grad Valpovo.« Evlija ne spominje izričito da je na svojim putovanjima kroz Slavoniju prelazio Papuk, ali je zapisao da je u navedenom razdoblju, »prelazeći preko gora i šuma«, iz pravca zapada stigao u Požegu — što znači da je morao proći u neposrednoj blizini papučkih obronaka. Isto tako, Evlija je zapisao da je iz Požege do Orahovice putovao jedan dan »kroz planinske šume«.⁸ Može se pretpostaviti da su u Evlijino vrijeme i papučke šume zbog nedostupnosti terena bile jednako bujne kao drugi spomenuti slavonski predjeli. Geološki podaci za

7 Prilikom spominjanja Evlije Čelebija koristit će se putopiščevo osobno ime, budući da nije poznato drugo putopiščevo ime osim osobnog, dok je »čelebi« osmanska titula približnog značenja »gospodin«.

8 Evliyâ Çelebi bin Derviş Mehemed Zillî, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 307 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu — Dizini*, prir. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin, sv. V (Istanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001), 262, 269–270, 272; Evliyâ Çelebi bin Derviş Mehemed Zillî, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu — Dizini*, prir. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, sv. VI (Istanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002), 293, 318, 320; Evlija Čelebi, *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, prev. i prir. Hazim Šabanović (Sarajevo: Svjetlost, 1967), 217–218; 235, 237, 241, 482–483, 493, 491.

kasnija stoljeća svjedoče o stalnosti guste šumske vegetacije na području Papuka do današnjeg dana.⁹

Osmanski detaljni porezni popisi (osmanski turski: *mufassal tapu tahrir defterleri*) sadrže obilje podataka o svim izvorima prihoda naselja na širem području papučke okolice. Detaljni porezni popisi Požeškog sandžaka iz 1540., 1545., 1561. i 1579. služili su osmanskoj upravi kao izvor podataka o ekonomskim aktivnostima stanovništva sandžaka. Navedeni popisi ne daju nam mnogo podataka o samom Papuku, nego donose marginalne, ali vrijedne informacije o korištenju papučkog šumskog fonda u razdoblju prije provođenja pojedinih popisa. Takve su informacije marginalne zbog toga što u središtu pažnje osmanskih popisivača nisu bila prirodna bogatstva, nego naselja i novčani i prirodni prihod koji se u njima i uokolo njih realno mogao prikupiti.¹⁰ Posredno se u popisima može pronaći dosta podataka o obrađenim poljima, livadama i šumama u neposrednoj blizini naselja i utvrda. Potonje su bile izgrađivane od materijala iz okolnih šuma: u najvećoj mjeri drva, a zatim i kamena. Naime, financijska i logistička sredstva osmanske države jedino su se u iznimnim prilikama trošila na marginalno bojište kakvo je bila Slavonija, pa je izgradnja utvrđenja, džamija i drugih objekata od kamena bila rijetka pojava na slavonskom pograničju — a naročito u zaleđu granice na Papuku, koji je ionako bio bogat drvnom građom kao primarnim materijalom.¹¹

Papuk obiluje planinskim izvorima i proizlazećim potocima i rijekama: Čađavica, Dubočanka, Jankovački potok, Kaptolka, Krajina, Kiseljevački potok, Odžinica, Pakra, Pištanska, Radovanka, Stražemanka, Veličanka, Vetovka, Voćinska rijeka, Vojlovica, Vučjak, Žervanjska i dr. Navedene tekućice, od kojih su mnoge imale drugačija imena u osmanskom razdoblju, utjecale su na život stanovništva okolnih naselja tako što su pružale mogućnost iskorištavanja njihove prirodne snage. Tako su tekućice i u osmanskom razdoblju služile za razvoj mlinarstva, a ponajviše vodenice na snažnim bujicama Veličanke i Vučjaka. U osmanskim poreznim popisima stoji da su u Velikoj tijekom 16. stoljeća na današnjoj Veličanki postojala čak 33 mlinska kamena. Naime, osmanski porezni popisi broje kamenove, a ne mlinove, odnosno vodenice. Do 1680. taj je broj pao na jedanaest kamenova. U Kaptolu je postojao 21 mlin 1540., zatim 18 prema popisu iz 1579., a u habsburškom komorskom popisu iz 1698. navodi se da je u osmanskom razdoblju ondje bilo deset mlinova, pri čemu treba uzeti u obzir

9 Jakob Pamić, Goran Radonić i Goran Pavić, *Geološki vodič kroz Park prirode Papuk* (Velika: Javna ustanova Park prirode Papuk, 2003), 8.

10 Za više o tome vidjeti: Nenad Moaćanin, »Osmansko–turski porezni popisi i historijska geografija«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 30 (1997), 294–299.

11 Usp. Nenad Moaćanin, *Town and Country on the Middle Danube 1526–1690* (Leiden; Boston: Brill Publishing, 2006), 90–91; Dino Mujadžević, »The other Ottoman *serhat* in Europe: Ottoman territorial expansion in Bosnia and Croatia in the first half of the 16th century«, *Gamer* 1/1 (2012), 101–102, 107–108.

mogućnost da je tih deset mlinova imalo više mlinskih kamenova. U Vetovu je, pak, prema osmanskom popisu iz 1579. bilo osam mlinskih kamenova, da bi taj broj do kraja osmanske vlasti pao na samo jedan mlin, ako je suditi prema habsburškom popisu.¹² Nije poznat razlog smanjenja broja mlinova na papučkim tekucicama.

Prisutnost čovjeka na Papuku i u njegovoj okolini u osmanskom razdoblju

Brdovitost terena i gusta šumska vegetacija osjetno su utjecali na to da je prisutnost ljudskog elementa u osmansko doba na području Papuka bila minimalna. Seoska naselja grupirana su u neposrednoj okolini Papuka i jedino na nižim obroncima. U okolini planine bilo je nekoliko trgovišnih gradova, ali je veći broj stanovnika živio jedino u trgovištima istočne Slavonije. U osmansko je vrijeme tek 10 % žitelja Požeštine živjelo u gradskim naseljima. Tu se po veličini ponajprije isticala Požega, koja je 1545. bila osmanski *şehir*, odnosno grad s jakom tvrđavom. Zatim slijede trgovišta s utvrdama Kaptol, Kutjevo i Velika, poredane po vjerojatnoj veličini tijekom osmanskog razdoblja. Zatim slijede trgovišta Stražeman, Vetovo i Gradište, koja su veličinom znatno zaostajala za prvim trima trgovištima. Od navedenih naselja jedino Velika i Stražeman nisu imala vjerski mješovito stanovništvo, nego su bila premoćno kršćanska naselja. Što se tiče sela u Požeškom kadiluku, u osmanskim se katastarskim izvorima spominje 161 selo i još 134 lokacije s vrlo malenim brojem stanovnika, ovdje uključujući selišta i nenaseljene zemljišne čestice. Od spomenutih su sela 1579. njih 73 bila većinski kršćanska.¹³

Podatak o vjerskoj pripadnosti stanovnika požeškoga kraja postaje važan kada se uzme u obzir značenje podataka o svinjogojstvu na navedenom području u osmanskom razdoblju za razotkrivanje onovremenog stanja šumskog fonda Papuka. Naime, budući da muslimani u skladu s islamskim propisima izbjegavaju svinjetinu, jedino su se kršćani u Osmanskom Carstvu slobodno i vrlo rašireno bavili svinjogojstvom. Osmanski detaljni porezni popisi svjedoče o tome da je kršćansko seljaštvo po selima i selištima na papučkom području i u bližoj okolini posjedovalo velik broj svinja i da su svinje većinu vremena provodile u šumama. Svinje se, među ostalim, hranilo tako da ih se puštalo da jedu žirove u hrastovim i bukovim šumama; ta aktivnost naziva se žirenje ili

12 Andrić, »Podgorje... (prvi dio)«, *passim*; Stanko Andrić, »Podgorje Papuka i Krndije u srednjem vijeku: prilozi za lokalnu povijest (drugi dio)«, *Scrinia Slavonica* 9 (2009), 86 i *passim*; Stanko Andrić, »Podgorje Papuka i Krndije u srednjem vijeku: prilozi za lokalnu povijest (treći dio)«, *Scrinia Slavonica* 10 (2010), *passim*; Moačanin, *Požega i Požeština*, 88; Pamić, Radonić i Pavić, *Geološki vodič*, 67; usp. Julije Kempf, *Požega. Zemljopisne bilješke iz okoline i prilozi za povijest slob. i kr. grada Požege i Požeške županije* (Požega: Hrvatska tiskara i knjižara, 1910), 45.

13 Moačanin, *Požega i Požeština*, 54; Moačanin, *Town and Country*, 10–11, 23–24.

žirovanje. Uzgoj svinja pomoću žirovanja uvelike je smanjivao troškove njihova uzgoja. Svinje bi se puštalo u hrastove i bukove šume pretežito od kraja rujna do prosinca, a ponekad i do siječnja, i svinje bi ondje jele žirove koji bi pali sa stabala. Dakle, za razvijenost svinjogojstva bila je važna prisutnost velikih hrastovih i bukovih šuma. Žirovi su bili najjeftiniji izvor hrane za svinje, koje su se u ranom novom vijeku poglavito toville upravo žirenjem, a u manjoj mjeri i travom, gljivama, gomoljikama, korijenjem, crvima, kukcima, insektima, puževima, ličinkama, miševima i drugim sitnim životinjama koje bi pronašle na šumskom tlu.¹⁴ Papučki je šumski fond bio golem, a shodno tome je i svinjogojstvo bilo vrlo razvijena grana gospodarstva. Kršćansko je stanovništvo uzgojem svinja nadoknađivalo manjak žita i zahvaljujući svinjama bilo je sposobno preživjeti u vremenima velike gladi. Žirovanje je bilo sveprisutna pojava na područjima hrastovih i bukovih šuma, zbog čega ne treba sumnjati u postojanje takve aktivnosti i u okolici papučkih naselja. Stoga bi se na temelju brojnosti svinja u pojedinim selima mogao približno odrediti obujam i prostorni raspored hrastovih i bukovih šuma na širem papučkom području. Brojnost svinja može se procijeniti na temelju osmanskih poreznih popisa, jer su osmanske vlasti ubirale porez na žirovanje (osmanski turski: *resm-i pelit*). Iako su postojali i drugi osmanski porezi na svinjogojstvo, porez na žirovanje je najkorisniji za ovo istraživanje jer se u osmanskim popisima bilježilo točan broj svinja koje se tovalo žirenjem u šumama: prema porezu se za svaku svinju koju bi se puštalo u hrastove i bukove šume osmanskim popisivačima moralo dati jednu akću (srebrni osmanski novac). Današnji podaci o rasprostranjenosti šuma na području Papuka pokazuju da je u šumskom fondu Papuka hrast kitnjak zastupljen s 34 %, i to pretežito na južnim obroncima planine. Ne može se sa sigurnošću reći da je hrast kitnjak rastao na južnim padinama i u 16. i 17. stoljeću, ali može se pretpostaviti da većinom jest. Na temelju podataka u osmanskim poreznim popisima o naseljima koja su se nalazila u okolici Papuka može se zaključiti da je iznos spomenutog poreza rastao sa svakim novim poreznim popisom (1540., 1545., 1561. i 1579.). Spomenuti južni obronci Papuka danas čine sjeverne dijelove općina Brestovac, Velika, Kaptol i Kutjevo. Porezni popis Požeškog sandžaka iz 1545. pokazuje nam da su naselja koja su danas dijelom spomenutih općina na južnim obroncima Papuka (Biškupci, Stražeman, Velika, Kaptol, Podgorje i Kutjevo) plaćala natprosječno velik iznos spomenutog poreza u usporedbi s cijelim sandžakom: taj je iznos nerijetko bio i trostruko veći od prosjeka. Slični podaci nalaze se i u poreznom popisu iz 1561., kada su natprosječni iznos spomenutog poreza

14 Gordana Kralik et al., *Svinjogojstvo. Biološki i zootehnički principi. Udžbenik za studente poljoprivrednih fakulteta* (Osijek: Poljoprivredni fakultet u Osijeku, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, 2007), 42; Franciscus W. M. Vera, *Grazing Ecology and Forest History* (Oxford: CABI Publishing, 2000), 125; Sam White, »From globalized pig breeds to capitalist pigs: a study in animal cultures and evolutionary history«, *Environmental History* 16/1 (2011), 98; Dolly Jørgensen, »Pigs and pollards: medieval insights for UK wood pasture restoration«, *Sustainability* 5 (2013), 388–389, 393.

plaćala naselja smještena na južnim obroncima Papuka: Stražeman, Potočani, Radovanci, Velika, Kaptol, Podgorje i Kutjevo. Slična je situacija i u popisu iz 1579., u kojem naselja Radovanci, Velika, Kaptol i Kutjevo plaćaju natprosječnu pristojbu za svinjogojstvo.¹⁵ Dakle, blizina hrastovih i bukovih šuma Papuka pogodovala je natprosječnom uzgoju svinja.

Moguće je da je žirovanje negativno utjecalo na šumsku vegetaciju Papuka zbog toga što su se svinje, kako je ranije rečeno, hranile čisteći šumsko tlo od niskog raslinja i jedući hrastove i bukove žirove, te mladice raznih drugih stabala, čime su ometale prirodnu obnovu šumskih vrsta. Moguće je i da je za vrlo hladnih zima tijekom razdoblja koje se naziva malim ledenim dobom (okvirno od 1550. do 1850.) manje žirova padalo na šumsko tlo. Tada bi se svinje više hranile drugim biljnim vrstama na šumskom tlu, i manje bi šumskih vrsta imalo mogućnost izrasti u stabla. Treba ipak istaknuti da su sva ranije spomenuta naselja iz osmanskih popisa smještena na rubovima Papuka; stoga se svinje puštalo u šume jedino na rubovima brdovitih i gustih šumskih predjela, pa je utjecaj žirovanja na papučki šumski fond vjerojatno bio neznatan.¹⁶

Krčenje šuma na Papuku u osmanskom razdoblju

Potaknuti veličinom slavonskih šumskih područja, pojedini osmanski vlastodršci bavili su se sječom šuma i prodajom drvne građe izvan Slavonije. Poznato je da su sandžakbegovi Pakračkog sandžaka, koji su posjedovali šume na Psunj, izvozili drvo Savom u smjeru današnje Srbije. Nenad Moaćanin pretpostavlja da se izvoz slavonskog drva odvijao i Dravom.¹⁷ Naziv Krndija dolazi od osmansko–turske riječi *krntı*, što se može prevesti kao »Krčevina«, te navodi na

- 15 Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (TCBDAGM), Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (OADB), Tapu Tahrir (TT), Tapu Tahrir Defterleri (TTD), br. 203, 204, 243, 672; Moaćanin, *Požega i Požeština*, 53, 61, 76, 156–160, 218, 253–260, 359, 410, 439, 451, 470; Moaćanin, *Town and Country*, 61–62; Péter Szabó, »Rethinking Pannage. Historical interactions between oak and swine«, u: *Trees, Forested Landscapes and Grazing Animals. A European Perspective on Woodlands and Grazed Treescapes*, ur. Ian D. Rotherham (Abingdon: Routledge, 2013), 52–54; Bruce McGowan, *Sirem Sancağı mufassal tahrir defteri (1566–1574)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983), 4; Stjepan Sršan (ur.), *Popis Sandžaka Požega 1579. godine* (Osijek: Državni arhiv u Osijeku, 2001), 21; Pamić, Radonić i Pavić, *Geološki vodič*, 8–10.
- 16 Emil Klimo, »History, Condition and Management of Floodplain Forest Ecosystems in Europe«, *Environmental Forest Science: Proceedings of the IUFRO Division 8 Conference Environmental Forest Science, held 19–23 October 1998, Kyoto University, Japan*, ur. Kyoji Sassa (Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1998), 175; Selçuk Dursun, »Forest and the State: History of Forestry and Forest Administration in the Ottoman Empire«, doktorska disertacija, Sabancı University, Istanbul, 2007., 36; Jørgensen, »Pigs and pollards«, 395; Raphael Zon, »Forests and human progress«, *Geographical Review* 10/3 (1920), 155.
- 17 Moaćanin, *Town and Country*, 85, 149–150; Ive Mažuran, *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine* (Osijek: Radovi Zavoda za znanstveni rad u Osijeku, 1988), 447, 533–534; Nenad Moaćanin, »Pristup ekohistoriji Podravine prema osmanskim izvorima«, *Ekonomika i ekohistorija* 1/1 (2005), 143; Moaćanin, *Slavonija i Srijem*, 78–79.

zaključak da su Osmanlije i na Krndiji organizirano krčili šume. Budući da zasad nema podataka o osmanskom krčenju šuma na području Papuka, valja zaključiti da ono nije bilo razvijeno i da samim time šumski fond Papuka nije bio znatnije reducirana u osmansko doba. Opća politika Osmanskog Carstva prema šumskom fondu bila je vrlo liberalna, odnosno nije postojala sustavna kontrola korištenja i sječe šumskih područja. Vlasnici onih šuma koje nisu pripadale sultanu bili su ponajviše bogati državni službenici i sela u neposrednoj blizini šuma. Ta su privatna lica slobodno iskorištavala spomenuta šumska područja, pa čak i državnu (sultanovu) šumu, koja se većinom nalazila u planinskim područjima, i to bez potrebe da za tu povlasticu plaćaju neki porez. U zakonicima (kanun–namama) Požeškog sandžaka navodi se da sječa šume nije zabranjena. Ako se na drvo posječeno u šumama uokolo sela i plaćao nekakav porez, on je bio prilično nizak. Tako se u kanun–nami Požeškog sandžaka iz 1579. navodi da se produžuje naredba iz starijeg zakona, prema kojem se plaća nevelik porez na drvo. Seljaci su koristili šume za hranu, lov i ogrjev, i obično bi krčili jedino uski pojas šuma uokolo svojih naselja radi oslobađanja tla za proširenje poljoprivrednih površina. Štoviše, seljaci bi obično posjekli jedino manja stabla, budući da je veća stabla bilo teško izvlačiti iz gustih šuma. Seljaci su dublje ulazili u papučke šume vjerojatno jedino radi lova na divljač, koje je na Papuku moralo biti mnogo u ranomodernom razdoblju. Pored toga, u bukovim šumama Papuka gljive su danas u izobilju, pa su vjerojatno predstavljale još jedan prehrambeni artikl okolnih seljaka i u osmansko doba, kao i kestenje, žirovi, raznovrsni gomolji i plodovi poput divljeg voća.¹⁸

Papuk, Psunj, Krndija i drugo gorje središnje Slavonije prilično su šumovit i nepristupačan teren. Zbog toga je u tim krajevima u osmanskom razdoblju postojao natprosječno velik broj derbendžija (osmanski turski: *derbentçiler*, jednina: *derbentçi*), odnosno osoba zaduženih za čuvanje planinskih prijevoja i klanaca (osmanski turski: *derbend*, *derbent*) na važnim slavonskim cestovnim pravcima, te osoba zaduženih za čuvanje i popravak mostova, tj. mostarâ (*köprüciüler*, jednina: *köprüciü*). Osmanske vlasti zaduživale su spomenute osobe da se brinu za sigurnost brdskih i planinskih prolaza i mostova u zamjenu za određenu razinu oslobođenja od poreza. Ponekad su te osobe morale očistiti duge prolaze kroz šumska područja kako bi osigurali okolicu putova i mostova. Broj derbendžija i mostarâ vrlo je brzo rastao tijekom početnog osmanskog razdoblja, posebice u vremenu između 30–ih i 70–ih godina 16. stoljeća. Derbenti i naselja u kojima su živjeli derbendžije bili su rasprostranjeni po središnjoj i zapadnoj Slavoniji, a niz takvih naselja okruživao je Papuk. Još jedna dužnost derbendžija i mostarâ

18 TCBDAGM, OADB, TT, TTD, br. 203, 204, 243, 351, 672; Branislav Đurđev, »Požeška kanun–nama iz 1545. godine«, *Glasnik Državnog muzeja u Sarajevu* 1 (1946), 129–138; Sršan, *Popis Sandžaka Požege*, 19–24; Klimo, »History, Condition and Management«, 175; Dursun, »Forest and the State«, 36. Zahvaljujem se prof. Zdenku Samaržiji na brojnim korisnim komentarima.

ra bila je da tjeraju razbojнике koji su obitavali po obližnjim šumama. Naime, slavonsko stanovništvo onog vremena koristilo je šumska i planinska područja za skrivanje tijekom ratnog stanja i za skrivanje nakon razbojništava, ili tijekom bilo kojih aktivnosti kada je bilo poželjno biti izvan domašaja osmanskih vlasti. Guste šume bile su savršena mjesta za prepade i pribježište. Važnost izgleda terena za te aktivnosti postaje jasnija kada se uzme u obzir da su oružane bande u istočnoj Slavoniji, gdje je šumskih područja bilo mnogo manje, bile rjeđe i malobrojnije. Prometni put koji je vodio od Požege prema Orahovici i Valpovu bio je važan za trgovinu, a okružen gustim šumama; stoga nije iznenađujuće da su okolne šume bile pune razbojnika.¹⁹

Osmanske utvrde na Papuku

Požeški sandžak, a s njime i planina Papuk, u početnom razdoblju osmanske vlasti u Slavoniji od 1526. do 1550-ih bili su pogranično i nesigurno područje. Na zapadnom rubu sandžaka naspram krajeva pod hrvatskom, odnosno habsburškom vlašću prostiralo se pograničje (osmanski turski: *serhat*), što znači da se na Papuku pogranično područje prostiralo na zapadnom dijelu planine. Pograničje se pomicalo zajedno s promjenom granice prema zapadu, pa su tako zapadni dijelovi Papuka prestali biti pogranično područje nakon 1543. Naime, osvajanjem Budima 1541. i proširenjem osmanskih zemalja daljnjim osvajanjima na sjeveru i zapadu Ugarske središnja je Slavonija prestala biti snažno izložena utjecaju zbivanja na habsburško/hrvatsko-osmanskoj granici. Stanje se još više popravilo nakon daljnjih osmanskih osvajanja u zapadnoj Slavoniji od 1552. Smještaj Papuka na graničnom području objašnjava postojanje velikog broja osmanskih utvrda s vojnim posadama koje su služile za obranu lokalnog stanovništva od prijetnje koja je mogla doći sa zapadne granice. Za razliku od tvrđava u mjestima Petrinja i Hum (kod Voćina), koje je osmanska vojska izgradila na mjestima na kojima ranije nije postojao fortifikacijski objekt, sve druge slavonske tvrđave koje je koristila osmanska vojska postojale su i u prethodnom razdoblju. Sagradili su ih u ranijim stoljećima njihovi prijašnji ugarski, hrvatski i habsburški vlasnici, dijelom i za obranu od osmanskih upada na slavonsko područje. Općenito gledano, osmanska strategija obrane Slavonije pomoću lanca fortifikacijskih objekata nije bila posebno razvijena, npr. onako kako je bila razvijena krajinska obrana s druge strane granice. Osmanski su upravitelji u velikoj većini slučajeva, a na Papuku u svim slučajevima, donosili odluku jedino popravljati postojeće utvrde i eventualno im dodavati neka manja proširenja sa svrhom ojačavanja, i to jedino onda kada su smatrali da je to strateški ne-

19 Abdulah Škaljić, *Turcizmi u sprskohrvatskom jeziku* (Sarajevo: Svjetlost, 1966), 212; Močanin, *Town and Country*, 127, 172; Stanko Andrić, »Slavonija pod Osmanlijama«, *Forum. Mjesečnik Razreda za književnost Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 31/7–9 (1992), 177.

ophodno. Takva strategija proizlazila je iz činjenice da je osnivanje Pakračkog sandžaka u 1550–ima oslobodilo Požeški sandžak od stalne opasnosti u vidu habsburških napada, pa je izgradnja novih utvrda i održavanje svih postojećih utvrđenja bio nepotreban financijski trošak. Dapače, osmanska vlast napuštala je strateški irelevantne utvrde, čije je postojanje u neku ruku bilo preostatak feudalnog stanja srednjeg vijeka kad je postojalo mnoštvo utvrda i kad je gotovo svaki slavonski vlastelin gradio vlastitu utvrdu. U svim osmanskim tvrđavama koje su imale stratešku važnost nalazio se odred vojnika zaduženih za njihovu obranu. U razdoblju između 1545. i 1660–ih broj vojnika u posadama utvrda stalno je rastao.²⁰

Utvrde na Papuku bile su okružene gustim šumama iz kojih je bilo lako nabaviti drvo za ogrjev, kuhanje vojničke hrane i izgradnju fortifikacijskih elemenata. Utvrde su trošile mnogo više drva negoli gradovi i sela jer se u njima i uokolo njih proizvodilo barut i željezno oružje i oruđe. Za sve navedene aktivnosti bio je potreban drveni ugljen, zbog čega se drvo iz obližnjih šuma moralo koristiti u enormno velikim količinama: prema nekim procjenama, za ranomodernu proizvodnju 1 kg drvenog ugljena bilo je potrebno 5–10 kg drva.²¹ Ipak ne bi trebalo zaključiti da su žitelji papučkih utvrda korištenjem drva mogli ozbiljno utjecati na smanjenje šumskog fonda, jer treba uzeti u obzir izobilje papučkih šuma, izostanak svjedočanstava o smanjenju šumskog fonda i činjenicu da su tamošnje utvrde, unatoč svojoj brojnosti, bile relativno malene. Neke od utvrda koje će niže biti navedene ne nalaze se na Papuku, nego u neposrednoj blizini njegovih obronaka, ali za njihov je popravak, održavanje i opskrbu drvo iz papučkih šuma bilo neophodno potrebno, i zato će i te utvrde biti spomenute u opisu papučkih utvrda koji slijedi.

Utvrd u Voćinu, poznata pod imenom Turski grad, sagrađena je vjerojatno u drugoj polovici 13. stoljeća. Nalazila se na uzvisini od oko 300 m i nedaleko od jezgre naselja Voćin. Danas se na njezinoj lokaciji nalaze jedino ruševine, a prema svjedočanstvima se može zaključiti da se sastojala od četvrtaste kule izgrađene od kamena i opeke, koja se nalazila unutar izduženog dvorišta i debelih vanjskih zidina. Osmanske snage osvojile su utvrdu i grad 1543. i koristile su voćinsku utvrdu nakon osvojenja. U utvrđenju je (barem je sigurno za 1577.) osmanska vojska držala posadu koja se sastojala od 30 konjanika i 60 pješaka. Važnost utvrde očigledno je opala s vremenom, jer je Evlija Čelebi zapisao da

20 Nenad Moaćanin, *Turska Hrvatska. Hrvati pod vlašću Osmanskoga Carstva do 1791. Preispitivanja* (Zagreb: Matica hrvatska, 1999), 137; Moaćanin, *Požega i Požeština*, 2003, 39; Moaćanin, »Pristup ekohistoriji Podravine«, 143; Gábor Ágoston, »Defending and Administering the Frontier: the Case of Ottoman Hungary«, u: *The Ottoman World*, ur. Christine Woodhead (Milton Park; Abingdon; Oxon: Routledge, 2012), 221, 227.

21 Gábor Ágoston, »Where environmental and frontier studies meet: rivers, forests and fortifications along the Ottoman–Habsburg frontier in Hungary«, u: *Ottoman Frontiers*, ur. A. C. S. Peacock (Oxford; New York: Oxford University Press, 2009), 75; John R. McNeill, *The Mountains of the Mediterranean World. An Environmental History* (New York: Cambridge University Press, 1992), 137.

je utvrda 1660. imala posadu od 50 vojnika. U osmanskome poreznom popisu iz 1579. spominje se dizdar (zapovjednik) voćinske tvrđave. I Evlija 1660. spominje dizdara (na drugome mjestu »kapetana«), a osim toga za utvrdu kaže da je to bio »visok grad, zidan od kamena« i da je imala džamiju i nekoliko malih šahi–topova (tj. osmanskih dugih topova). Habsburška, odnosno hrvatska vojska opsjela je voćinsku utvrdu 1687. i zauzela je nakon temeljitog bombardiranja, tijekom kojeg je utvrda teško oštećena, pa nije bilo mogućnosti da dalje funkcionira kao utvrda s posadom, te više nije obnavljana. U habsburškom komorskom popisu iz 1698. stoji da je tada utvrda već bila potpuno ruinirana.²²

Utvrda u blizini sela Slatinski Drenovac, poznata pod imenom Klak, sagrađena je vjerojatno krajem 13. stoljeća i nalazila se na jednom od sjevernih obronaka Papuka na visini od 305 m. Sastojala se od triju kružnih kula unutar vanjskih zidina izgrađenih od kamena i opeke. Utvrdu su osmanske snage zauzele vjerojatno 1542., odnosno iste godine kada su osvojile utvrde kod Orahovice. Vrlo je vjerojatno da je tvrđava pala bez većeg otpora osvajačima. U osmanskim se izvorima Klak spominje 1561. kao utvrda na čijem je održavanju i popravku do toga vremena radio određen broj seljaka iz Velike u zamjenu za oslobođenje od poreza. Prije navedene godine utvrda je bila srušena prema sultanovoj zapovijedi, a spomenutim je seljacima zapovjeđeno da od tada sudjeluju u popravku tvrđave u Požegi. Činjenica da se određen broj seljaka do 1561. upošljavalo na njezinu održavanju govori nam da je u njoj morala biti stacionirana i vojna posada, ali o tome nema podataka. Nakon 1561. utvrda Klak više se ne spominje ni u osmanskim, a ni u kasnijim habsburškim izvorima. Doživjela je sudbinu onih utvrđenja za koja je osmanska vlast ustvrdila da su bila strateški nevažna i nepotrebna. Takve su utvrde u velikoj većini slučajeva bile napuštane i zatim uništavane kako ne bi pale neprijatelju u ruke.²³

Orahovička utvrda, poznata kao Ružica grad, nalazi se na obronku planine na visini od 378 m u blizini srednjovjekovnog naselja Orahovica. Ta je utvrda najveća od svih utvrda na Papuku i na okolnim planinama. Sastoji se od središnje stambene građevine i kružnih vanjskih zidina, a građena je od kamena i opeke. Vjerojatno je sagrađena krajem 13. stoljeća. Otprilike 2 km južno od Ružice grada nalazi se utvrda Stari grad na visini od nekih 700 m. To je utvrđenje manje i skromnije od Ružice, a vjerojatno je i starije. Okolicu tih dviju utvrda

22 Andrić, »Podgorje... (prvi dio)«, 64–65, 73–74; Mažuran, *Hrvati*, 104; Sršan, *Popis Sandžaka Požege*, 366; Evliya Čelebi, *Evliya Čelebi Seyahatnâmesi*, sv. V, 268, 271; Evlija Čelebi, *Putopis*, 234–235, 239–240; Olga Zirojević, »Turska utvrđena mesta na području današnje Vojvodine, Slavonije i Baranje«, *Zbornik za istoriju Matice srpske* 14 (1976), 142–143; Tade Smičiklas, *Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije* (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1891), sv. 1, 125; sv. 2, 73; Gábor Ágoston, *Guns for the Sultan. Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 85–86.

23 Andrić, »Podgorje... (prvi dio)«, 74, 79; Gjuro Szabo, *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji* (Zagreb: Matica hrvatska, 1920), 130–132; Mažuran, *Hrvati*, 103; Moačanin, *Požega i Požeština*, 258–259; Smičiklas, *Dvjestogodišnjica*, sv. 2, 73.

poharale su osmanske snage 1530., ali nisu ih tada osvojile. Osmanska je vojska 1533. osvojila Ružicu nakon opsade koju su poduzeli zajedno sa savezničkom vojskom ugarskoga kralja Ivana Zapolje (1526.–1540.). Iako su Zapoljine snage zatim preuzele utvrdu, izgubile su je kad su ih nadjačale snage rivalskoga kralja Ugarske, Ferdinanda I Habsburga (1527.–1564.). Moguće je da su osmanske snage tijekom nove opsade Ružice 1537. uspjele osvojiti utvrdu, ali ako i jesu, nisu je dugo zadržale. Osmanske snage u novom pothvatu opsjedaju i zatim osvajaju Ružicu grad i Orahovicu 1542. S obzirom na to da je osmanska vojska, kako je ranije spomenuto, obnavljala i koristila strateški važne utvrde na osvojenim područjima, tako je i Ružica morala biti obnovljena zbog štete koja je nastala tijekom opsada. S druge strane, Stari Grad se ne spominje u izvorima i vjerojatno je napušten odmah nakon osvajanja 1542. zbog prisutnosti dvaju utvrđenja na vrlo malenoj razdaljini. U Ružici je bila smještena stalna osmanska posada, za koju se zna da se 1577. sastojala od 50 pješaka. Nakon uspostave habsburške vlasti u Slavoniji 1691. Ružicu grad se napustilo i nije više bila korištena. Habsburški izvor iz 1702. već je opisuje kao ruševinu.²⁴

Utvrda Kamengrad nalazi se na jugozapadnom obronku Papuka na visini od 612 m. Sastojala se od središnje pravokutne stambene građevine i sedam kula koje su činile dio vanjskih kružnih zidina. Izgrađena je od kamena vjerojatno u drugoj polovici 13. stoljeća. Osmanlije su je zauzeli 1539. nakon opsade. Vrlo je vjerojatno da su popravili štetu nastalu opsadom, a zatim odredili stalnu posadu u utvrđenju. U jednom osmanskom izvoru iz siječnja 1566. spominje se dizdar utvrde Kamengrad. Poznato je da se osmanska posada 1643. sastojala od 78 vojnika, i to 51 konjanika i 27 martolosa (plaćenih vojnika novačenih među kršćanskim stanovništvom, a s vremenom sve više novačenih i među muslimanima). Sudeći prema osmanskom izvoru iz 1666., u tvrđavi su se uz spomenutu posadu nalazila dodatna 52 vojnika (od toga trojica topnika) i trojica službenika u džamiji. Osmanski porezni popisi iz 1545. i 1561. spominju da je manji broj kršćanskih stanovnika obližnjih naselja Biškupaca i Stražemana radio na održavanju kamengradske utvrde u zamjenu za oslobođenje od pojedinih poreza. U utvrdu je i 1673. bio smješten odred martolosa. Osmanska vlast u Kamengradu prestaje 1686., kad ga osvaja hrvatska vojska predvođena banom Nikolom Erdódyjem (1671.–1693.). Utvrda više nije korištena i obnavljana, a habsburški izvori iz 1698. i 1702. opisuju Kamengrad kao napušteno i razrušeno utvrđenje okruženo šumom.²⁵

24 Andrić, »Podgorje... (prvi dio)«, 80, 83, 93–94, 96; Szabo, *Sredovječni gradovi*, 133–136; Mažuran, *Hrvati*, 103; Sršan, *Popis sandžaka Požege*, 297–300; Franjo Rački, »Prilozi za geografsko–statistički opis bosanskoga pašalika«, *Starine JAZU* 14 (1882), 186; Zirojević, »Turska utvrđena mesta«, 141; Smičiklas, *Dvjestogodišnjica*, sv. 2, 271; Mažuran, *Popis naselja*, 392–393.

25 Andrić, »Podgorje... (drugi dio)«, 57–59, 65–66; Szabo, *Sredovječni gradovi*, 116–118; Ešref Kovačević (ur.), *Muhimme defteri. Dokumenti o našim krajevima* (Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 1985), 90; Močanin, *Požega i Požeština*, 86, 160–161, 262; Smičiklas, *Dvjestogodišnjica*, sv. 2, 230; Yusuf

Utvrda Stražeman (u srednjovjekovnim izvorima: Stražemlje) nalazi se na južnom obronku Papuka, 3 km sjeverno od sela Stražeman i na visini od 584 m. Vjerojatno je izgrađena u 14. stoljeću. Pod osmansku je vlast došla između 1537. (kada je osvojena Požega) i 1539. (kada je zauzet Kamengrad). Ni o njezinoj opsadi ni o zauzimanju nema podataka, tako da je moguće da je bila napuštena i prije osmanskog osvajanja Papuka i da se oko nje i za nju nije ratovalo. Utvrda se nalazi između utvrda u Kamengradu i Velikoj, pa su je osmanske vlasti vjerojatno smatrale nepotrebnom međupostajom u kojoj nije bilo nužno držati vojnu posadu. Štoviše, kao što je ranije spomenuto, određen broj seljaka iz sela Stražeman nije radio na održavanju te utvrde, nego obližnje utvrde Kamengrad. Moguće je da osmanske snage u slučaju stražemanske utvrde nisu primijenile uobičajenu taktiku sprječavanja nekorištenih tvrđava kako ne bi poslužile neprijatelju, jer habsburški izvor iz 1698. opisuje stražemansku utvrdu kao dobro očuvanu ruševinu. Međutim, to se kosi s habsburškim izvorom iz 1702. koji opisuje utvrdu kao posve razrušeno zdanje.²⁶

Utvrda Velika, poznata i kao Turski grad, nalazi se sjeverno od grada Velike na brdu Lapjak, jednom od južnih obronaka Papuka, na visini od 452 m. Utvrda je malena i izgrađena je od kamena vjerojatno sredinom 13. stoljeća. Nepravilnog je peterokutnog oblika s jednom kulom, u kojoj su se nalazila dva stambena kata za posadu. Ni za veličku utvrdu nema podataka kada ju je osmanska vojska osvojila i je li uopće bilo opsade ili borbi za nju. Sigurno je jedino da je zauzeta između 1537. (osvojenje Požege) i 1539. (zauzeće Kamengrada). Postoje indicije da je tvrđava zauzeta na prijevazu, tako što je njezin zapovjednik bio nagovoren da izađe na pregovore, a da je zatim osmanska vojska ušla u utvrdu bez zapovjednika. U velikoj se utvrdi za vrijeme osmanske vlasti sigurno nalazila vojna posada, ali o tome se ne zna ništa detaljnije. Prisutnost vojne posade iziskivala je i činjenica da je Velika bila jedno od mjesta u kojima su lokalni pobunjenici protiv osmanske vlasti bili najaktivniji u drugoj polovici 17. stoljeća. Habsburški izvor iz 1702. opisuje utvrdu u Velikoj kao napuštenu i djelomično razrušenu, a tadašnji svjedoci izjavili su da je bila napuštena toliko davno prije toga vremena da se nitko nije sjećao kada je bila korištena. Zato je moguće da ju je osmanska vojska napustila još sredinom 17. stoljeća. To pak ne bi bilo u skladu sa spomenutom politikom sprječivanja utvrda koje bi se napuštalo, jer dobar dio njezinih zidina stoji još i danas.²⁷

Sarınay (ur.), *Osmanlı Belgelerinde Hırvatistan* (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2010), 204–205; usp. Kempf, *Požega*, 18.

- 26 Andrić, »Podgorje... (drugi dio)«, 67–69; Kempf, *Požega*, 15; Močanin, *Požega i Požeština*, 124–125, 160; Sršan, *Popis sandžaka Požega*, 55–56; Mažuran, *Popis naselja*, 383–384; Smičklas, *Dvjestogodišnjica*, sv. 2, 145; Ágoston, »Where environmental studies«, 67.
- 27 Andrić, »Podgorje... (drugi dio)«, 70, 86–87; Szabo, *Sredovječni gradovi*, 117–119; Močanin, *Požega i Požeština*, 88; Sršan, *Popis sandžaka Požega*, 53, 57–58; Andrić, »Slavonija pod Osmanlijama«, 163.

Utvrda Kaptol, koja je zapravo utvrđeni srednjovjekovni crkveni objekt poznat kao Kaptol sv. Petra, nalazi se u istoimenom naselju na sjevernom dijelu Požeške kotline, pred obroncima Papuka. To nepravilno šesterokutno utvrđenje postoji možda još od druge polovice 12. stoljeća. Kaptolska se utvrda predala Osmanlijama 1537., odnosno u isto vrijeme kada je osvojena Požega i tamošnja utvrda. Osmanska je vojska koristila kaptolsku utvrdu od samog početka osmanske vlasti, što potvrđuje osmanski porezni popis iz 1540. Iste je godine utvrđenjem zapovijedao dizdar Mustafa-aga, a manji broj seljaka iz istoimenog sela radio je na održavanju i popravcima utvrde u zamjenu za oslobođenje od poreza. U utvrđenju se do 1569. nalazio mesdžid, koji je možda od 1666. bio džamija. Prema podacima u osmanskom izvoru iz 1643. zna se da je u utvrdi tada bilo stacionirano 26 vojnika. Osmanska je posada napustila kaptolsku utvrdu tijekom povlačenja iz Požeštine 1687. Osmanlije su je ponovo zauzeli 1690. i izgubili iste godine, da bi se iduće godine zauvijek povukli iz Požeštine. Može se zaključiti da nije bilo velikih borbi i razaranja prilikom mnogobrojnih zauzimanja utvrde. Habsburški izvor iz 1698. opisuje utvrđenje kao dobro očuvano, ali napušteno. Utvrda je i dan-danas prilično dobro očuvana.²⁸

Utvrda Prepoštija, odnosno Pogana gradina, nalazi se sjeveroistočno od sela Doljanovaca, koje se nalazi na južnoj padini Papuka. Oko pitanja točnog identiteta i lokacije te utvrde još uvijek ne postoji konsenzus u hrvatskoj povijesnoj znanosti; zato se u ovom radu slijedi zaključke Stanka Andrića. Utvrda je izgrađena vjerojatno negdje u prvim desetljećima 16. stoljeća. Osmanske su je snage zauzele bez borbe, tako što se utvrda predala 1537., odnosno u isto vrijeme kada je osvojena Požega i tamošnja utvrda. Ne zna se kako je točno izgledala dok je bila čitava, jer su od nje danas preostali jedino ostaci kvadratne kule. To se utvrđenje ne spominje u osmanskim izvorima i zato treba zaključiti da je osmanska vojska nije koristila, nego da ju je možda i razrušila kako ne bi poslužila neprijatelju. Zanimljivo je da habsburški izvor iz 1698. navodi da u Doljanovcima nije bilo ostataka nikakve utvrde.²⁹

Srednjovjekovna utvrda Vetovo nalazila se u istoimenom naselju podno jugoistočnih obronaka Papuka, ali nam niti srednjovjekovni niti osmanski izvori ne daju nikakve podatke o utvrdi. Habsburški izvor iz 1702. spominje utvrdu kao porušeno zdanje, pa je moguće da su Osmanlije odlučili ne koristiti utvrdu u vojne svrhe, nego je porušiti. Moguće je i da je već u vrijeme uspostave osmanske vlasti bila u ruševinama.³⁰

28 Andrić, »Podgorje... (treći dio)«, 95–97, 106–109; Szabo, *Sredovječni gradovi*, 119; Mažuran, *Hrvati*, 85–86, 261–267; Moačanin, *Požega i Požeština*, 76, 86–88, 128; Sršan, *Popis sandžaka Požega*, 37–39; Mažuran, *Popis naselja*, 361–363; usp. Barle, »Popis župa«, 164.

29 Andrić, »Podgorje... (drugi dio)«, 88–90; Mažuran, *Hrvati*, 85–86; Mažuran, *Popis naselja*, 364.

30 Andrić, »Podgorje... (drugi dio)«, 90; Mažuran, *Popis naselja*, 310; Moačanin, *Požega i Požeština*, 166–167, 268–269, 415–416; Sršan, *Popis sandžaka Požega*, 40–41, 300.

Utvrdna u Kutjevu sigurno postoji od sredine 15. stoljeća, a moguće je da je i mnogo starija. Osmanske su je snage zauzele između 1538. i 1540. Budući da nema podataka o tome da je bila osvojena u valu osmanskog osvajanja odmah nakon osvajanja Požege 1537., može se zaključiti da je bila zauzeta nešto kasnije. U prilog toj tvrdnji ide podatak iz osmanskog poreznog popisa 1540. u kojem se Kutjevo opisuje kao napušteno selo, što je moglo biti posljedica ratnih akcija na tome području i bijega ili porobljavanja stanovništva. Utvrđenje se ne spominje ni u jednom osmanskome izvoru, pa je moguće da je bilo napušteno, a možda i razrušeno odmah nakon osvojenja.³¹

Oba spomenuta sandžaka, kao i cjelokupna osmanska vlast u međuriječju Save i Drave, prestali su funkcionirati tijekom osmanske vojne katastrofe za vrijeme Velikog turskog rata (1683.–1699.), kada je pobjedonosno Habsburško Carstvo osvojilo velike dijelove nekadašnje Ugarske. Osmanska se vojska 1687. povukla iz Požeštine i čitave Slavonije, osim iz nekih utvrđenja uz Savu. Međutim, Osmanlije se 1690. vraćaju u Požeštinu i ponovo osvajaju Veliku, iz koje su ih zatim istjerali hrvatske/habsburške snage. Iste godine Osmanlije ponovo zauzimaju Požegu i brojna druga mjesta u Požeštini. Nakon osmanskog poraza u bitci kod Slankamena u istočnom Srijemu 1691. osmanske se snage povlače s područja Papuka i iz cijele Slavonije, i više nije bilo pokušaja zaposjedanja navedenog područja. Fortifikacije na Papuku su nakon prestanka ratnih aktivnosti i uspostave habsburške uprave izgubile vojno značenje. Odlučeno je da se sve navedene utvrde napusti, čime su one vraćene prirodi što ih okružuje.³²

Osim gore navedenih utvrda, druge se ne spominju u osmanskim izvorima i vrlo je vjerojatno da nijedno drugo utvrđenje nije bilo obnavljano, dograđivano, niti imalo stalnu posadu. Da bi se saželo podatke o papučkim utvrdama i iznijelo neke zaključke, najprije se zbog manjka čvrstih dokaza za neke od tih utvrđenja treba pretpostaviti neke stvari, npr. da je manjak podataka o utvrđi Vetovo dovoljan da se zaključi da je bila napuštena već i prije osmanskog osvajanja Slavonije. I za druga se utvrđenja mora pretpostaviti njihova sudbina. S time u vidu, dolazi se do zaključka da je na Papuku i u njegovoj okolini neposredno prije osmanske invazije postojalo jedanaest utvrda (Voćin, Klak, Ružica Grad, orahovički Stari Grad, Kamengrad, Stražeman, Velika, Kaptol, Prepoštija, Vetovo i Kutjevo). Ako tvrđavu u Vetovu ostavimo po strani, od preostalih deset utvrda osmanska je vojska vjerojatno njih pet osvojila opsadom (Voćin, Ružica Grad, orahovički Stari Grad, Kamengrad i Kutjevo), dok su se preostale tvrđave predale (Klak, Stražeman, Velika, Kaptol i Prepoštija). Osmanska je vojna posada bila smještena najvjerojatnije u šest utvrda (Voćin, Klak, Ružica Grad, Kamengrad, Velika i Kaptol). Četiri je utvrde osmanska vojska vjerojatno

31 Andrić, »Podgorje... (drugi dio)«, 91–93; Močanin, *Požega i Požeština*, 32–33, 141, 217–218, 359–360; Sršan, *Popis sandžaka Požega*, 78–79.

32 Mažuran, *Hrvati*, 255–269.

napustila već prilikom uspostave osmanske vlasti u središnjoj Slavoniji (orahovički Stari Grad, Stražeman, Prepoštija i Kutjevo), a dvije su tvrđave napuštene tijekom osmanske vlasti (Klak i Velika). Četiri su utvrđenja, pak, ostala u funkciji sve do posljednjih dana osmanske vlasti (Voćin, Ružica Grad, Kamengrad i Kaptol) i čini se da su se posade Voćina, Kamengrada i Kaptola borile do kraja s nadirućim hrvatskim/habsburškim snagama. Nakon što je habsburška vojska odlučila napustiti utvrde, one su prepuštene prirodi uokolo njih i počele su naglo propadati. Nije bilo potrebno mnogo vremena da objekti okruženi šumom uslijed neodržavanja poprime izgled napuštenih mjesta, čak i ako su bili redovito održavani i ako je u njima bila stacionirana vojna posada tek nekoliko godina ranije. Okolne šume su ih u vrlo kratkom roku toliko prisvojile da su ih habsburški izvori (koji su nastali tek sedam odnosno jedanaest godina nakon što su spomenute utvrde posljednji put korištene) opisivali kao u najmanju ruku zapuštena zdanja, a često i kao mjesta na kojima se jedva naziru ostaci fortifikacija i prisutnosti čovjeka.

Utvrde	osvojene 1530-ih	predale se 1530-ih	imale vojnu posadu	napuštene 1530-ih	u funkciji do 1680-ih	osvojene 1680-ih	napuštene 1690-ih
Voćin	X		X			X	X
Klak		X	X				X
Ružica Grad	X		X		X		X
Stari Grad	X			X			X
Kamengrad	X		X		X	X	X
Stražeman		X		X			X
Velika		X	X				X
Kaptol		X	X		X	X	X
Prepoštija		X		X			X
Kutjevo	X			X			X

Zaključak

Papuk je tijekom 16. i 17. stoljeća bio svjedokom nekoliko drastičnih političkih promjena i promijenio je brojne vlasnike. Političke promjene uzrokovale su migracije i ratna stradanja, a to je imalo za posljedicu smanjenje broja stanovnika u naseljima na obroncima Papuka i u njegovoj neposrednoj okolini, i to ponajviše u 1530-ima i u 1680-ima. Što se tiče iskorištavanja papučkih resursa, osmanska vlast dopuštala je slobodno korištenje šumskog fonda krčenjem, a u zamjenu za omanju poreznu naknadu moglo se šume koristiti za žirovanje. Isto tako, uz plaćanje poreza moglo se koristiti vodnu snagu papučkih tekućica za potrebe mlinarstva. Te aktivnosti nisu znatnije utjecale na izgled planine. Osmanski gos-

podari i sami su krčili šume i izvozili drvenu građu iz Slavonije, ali budući da o tome nema podataka za područje Papuka, može se zaključiti da je bio pošteđen značajnog smanjenja svojega šumskog fonda. Ono što je vjerojatno jače utjecalo na oštećivanje šumskog fonda bilo je jedanaest papučkih utvrda koje su za svoj popravak, održavanje i opskrbu trebale kamen i drvo iz okolnih šuma. Teško je odrediti koliko su te potrebe mogle biti velike, ali bujnost šuma u današnje vrijeme upućuje na zaključak da Papuk nije bio osjetno oštećen u vrijeme dok su spomenute tvrđave bile u upotrebi. Brojne opsade tih utvrda na početku i na kraju osmanske vlasti također su mogle oštetiti šumski fond. Međutim, tek su tri utvrde bile na taj način osvajane 1680–ih i u izvorima se ne spominju gola područja uokolo tih ili drugih tvrđava. Sve u svemu, može se zaključiti da je Papuk bez vidljivih promjena proživio razdoblje osmanske vlasti.

Izvori i literatura

Izvori

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (Glavno ravnateljstvo Državnih arhiva Predsjedništva Vlade Republike Turske. Predsjedništvo Uprave Osmanskog arhiva), Istanbul
 – Tapu Tahrir. Tapu Tahrir Defterleri (Porezni ili katastarski popisi), br. 203, 204, 243, 672

Objavljeni izvori

- Evlija Čelebi, *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, prev. i prir. Hazim Šabanović (Sarajevo: Svjetlost, 1967).
- Evliyâ Çelebi bin Derviş Mehemed Zillî, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 307 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini*, prir. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin, sv. V. (Istanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001).
- Evliyâ Çelebi bin Derviş Mehemed Zillî, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini*, prir. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, sv. VI. (Istanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002).
- Đurđev, Branislav, »Požeška kanun–nama iz 1545. godine«, *Glasnik Državnog muzeja u Sarajevu* 1 (1946), 129–138.
- Mažuran, Ive, *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine* (Osijek: Radovi Zavoda za znanstveni rad u Osijeku, 1988).
- Moačanin, Nenad, *Požega i Požeština u sklopu Osmanlijskog carstva (1537.–1691.)* (Jastrebarsko: Naklada Slap, 2003).
- Sarinay, Yusuf (ur.), *Osmanlı Belgelerinde Hırvatistan* (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2010).
- Smičklas, Tade, *Dvjestogodišnjica oslobodjenja Slavonije*, sv. 1 i 2 (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1891).
- Sršan, Stjepan (ur.), *Popis Sandžaka Požega 1579. godine = Defter–i mufassal–i liva–i Pojega 987* (Osijek: Državni arhiv Osijek, 2001).

Literatura

- Ágoston, Gábor, *Guns for the Sultan. Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005).
- Ágoston, Gábor, »Where environmental and frontier studies meet: rivers, forests and fortifications along the Ottoman–Habsburg frontier in Hungary«, u: *Ottoman Frontiers*, ur. A. C. S. Peacock (Oxford; New York: Oxford University Press, 2009), 57–79.
- Andrić, Stanko, »Podgorje Papuka i Krndije u srednjem vijeku: prilozi za lokalnu povijest (prvi dio)«, *Scrinia Slavonica* 8 (2008), 55–112.
- Andrić, Stanko, »Podgorje Papuka i Krndije u srednjem vijeku: prilozi za lokalnu povijest (drugi dio)«, *Scrinia Slavonica* 9 (2009), 57–98.
- Andrić, Stanko, »Podgorje Papuka i Krndije u srednjem vijeku: prilozi za lokalnu povijest (treći dio)«, *Scrinia Slavonica* 10 (2010), 87–130.
- Andrić, Stanko, »Slavonija pod Osmanlijama«, *Forum. Mjesečnik Razreda za književnost Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 31/7–9 (1992), 146–190.
- Barlè, Janko, »Popis župa u donjoj Slavoniji od god. 1660«, *Vjesnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva* 9 (1907), 161–172.
- Delort, Robert i François Walter, *Povijest europskog okoliša* (Zagreb: Barbat; Ministarstvo zaštite okoliša i prostornog uređenja RH, 2002).
- Dursun, Selçuk, »Forest and the State: History of Forestry and Forest Administration in the Ottoman Empire«, doktorska disertacija (Sabancı University, Istanbul, 2007).
- Hegyí, Klára, »The Ottoman network of fortresses in Hungary«, u: *Ottomans, Hungarians and Habsburgs in Central Europe: the Military Confines in the Era of Ottoman Conquest*, ur. Géza Dávid i Pál Fodor (Leiden: Brill, 2000).
- Hughes, J. Donald, *Što je povijest okoliša?* (Zagreb: Disput, 2011).
- Jørgensen, Dolly, »Pigs and pollards: medieval insights for UK wood pasture restoration«, *Sustainability* 5 (2013), 387–399.
- Kempf, Julije, *Požega. Zemljopisne bilješke iz okoline i prilozi za povijest slob. i kr. grada Požege i Požeške županije* (Požega: Hrvatska tiskara i knjižara, 1910).
- Klimo, Emil, »History, Condition and Management of Floodplain Forest Ecosystems in Europe«, u: *Environmental Forest Science: Proceedings of the IUFRO Division 8 Conference Environmental Forest Science, held 19–23 October 1998, Kyoto University, Japan*, ur. Kyoji Sassa (Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1998), 173–186.
- Kovačević, Ešref (ur.), *Muhimme defteri. Dokumenti o našim krajevima* (Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 1985).
- Kralik, Gordana et al., *Svinjogojstvo. Biološki i zootehnički principi. Udžbenik za studente poljoprivrednih fakulteta* (Osijek: Poljoprivredni fakultet u Osijeku, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, 2007).
- Mažuran, Ive, *Hrvati i Osmansko Carstvo* (Zagreb: Golden marketing, 1998).
- Mažuran, Ive, »Pakrački ili Cernički sandžak«, *Historijski zbornik* 19–20 (1966–1967), 409–412.
- Mažuran, Ive, »Požega i Požeška kotlina za turske vladavine«, u: *Požega 1227–1977*, ur. Marijan Strbašić (Požega: Skupština Općine Slavonska Požega, 1977), 161–198.
- McGowan, Bruce, *Sirem Sancağı mufassal tahrir defteri (1566–1574)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983).

- McNeill, John R., *The Mountains of the Mediterranean World. An Environmental History* (New York: Cambridge University Press, 1992).
- Moačanin, Nenad, »Osmansko-turski porezni popisi i historijska geografija«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 30 (1997), 294–299.
- Moačanin, Nenad, »Pristup ekohistoriji Podravine prema osmanskim izvorima«, *Ekonomika i ekohistorija* 1/1 (2005), 139–146.
- Moačanin, Nenad, *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine* (Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest — Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2001).
- Moačanin, Nenad, *Town and Country on the Middle Danube 1526–1690* (Leiden; Boston: Brill Publishing, 2006).
- Mujadžević, Dino, »Osmanska osvajanja u Slavoniji 1552. u svjetlu osmanskih arhivskih izvora«, *Povijesni prilozi* 28 (2009), 89–108.
- Mujadžević, Dino, »The other Ottoman serhat in Europe: Ottoman territorial expansion in Bosnia and Croatia in the first half of the 16th century«, *Gamer* 1/1 (2012), 99–111.
- Pamić, Jakob, Goran Radonić i Goran Pavić, *Geološki vodič kroz Park prirode Papuk* (Velika: Javna ustanova Park prirode Papuk, 2003).
- Poljak, Željko, *Hrvatske planine. Planinarsko-turistički vodič s atlasom* (Zagreb: Golden marketing — Tehnička knjiga, 2007).
- Rački, Franjo, »Prilozi za geografsko-statistički opis bosanskoga pašaluka«, *Starine JAZU* 14 (1882), 173–195.
- Szabó, Péter, »Rethinking Pannage. Historical interactions between oak and swine«, u: *Trees, Forested Landscapes and Grazing Animals. A European Perspective on Woodlands and Grazed Treescapes*, ur. Ian D. Rotherham (Abingdon: Routledge, 2013), 50–61.
- Šabanović, Hazim, *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela* (Sarajevo: Svjetlost, 1982).
- Vera, Franciscus W. M., *Grazing Ecology and Forest History* (Oxford: CABI Publishing, 2000).
- White, Sam, »From globalized pig breeds to capitalist pigs: a study in animal cultures and evolutionary history«, *Environmental History* 16/1 (2011), 94–120.
- Zon, Raphael, »Forests and human progress«, *Geographical Review* 10/3 (1920), 139–166.

Summary

Papuk Mountain during the Ottoman Rule (1537–1691)

This paper analyses the features and the exploitation of Papuk Mountain during the Ottoman rule in central Slavonia (1537–1691), in particular based on Ottoman archival materials and the relevant literature. The introductory part describes the political circumstances in central Slavonia during the mentioned period, i.e. the establishment and strengthening of Ottoman rule. Further the ecological–historical features of the Ottoman rule in the territory of Papuk are described through a depiction of the exploitation of forests and rivers through mast feeding, the milling industry, deforestation for the sake of the timber exports, securing traffic routes as a prevention of banditry and other things. The last part of the paper addresses the Ottoman fortresses on Papuk and their population, i.e. the Ottoman military garrisons on the assumption that the fortress garrisons were the main users of the Papuk forest stocks. Also described are the general characteristics of the above fortresses and their possible impact on the surrounding area through the collection of stones and wood for the construction, mending, maintenance and supplying of the fortresses. In the end the conclusion has been drawn that during the Ottoman rule no significant impact on the forest stock of the Papuk Mountain and its overall features occurred, since neither the population of the surrounding area, nor the Ottoman government or the military exploited the Papuk forests to a large extent.

Key words: Papuk, forests, Slavonia, Ottoman Empire, environmental history

(Prijevod sažetka: Mica Orban Kljajić)